

تحلیل آیات و روایات در باره مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان

هدا چراغی^۱

چکیده

این پژوهش با عنوان «تحلیل آیات و روایات درباره مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان» به بررسی جایگاه زن در نظام ارزشی اسلام می‌پردازد. در این تحقیق با روش نقلی و تحلیل محتوایی، آیات قرآن کریم و روایات معصومان (علیه السلام) درباره وظایف اخلاقی و اجتماعی زنان بررسی شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که قرآن، زن و مرد را در کرامت انسانی و تکلیف اخلاقی برابر می‌داند و معیار برتری را تقوا و عمل صالح معرفی می‌کند. زنان در اسلام نه تنها در خانواده، بلکه در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و دینی نیز دارای مسئولیت‌اند؛ از جمله ترویج عفاف، امر به معروف، تربیت نسل مؤمن و مشارکت در اصلاح جامعه. در روایات نیز زنان بزرگی چون حضرت فاطمه (سلام الله علیها)، حضرت زینب (سلام الله علیها)، آسیه و مریم (سلام الله علیها) به عنوان الگوهای اخلاق، ایمان و پایداری معرفی شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که اسلام با حفظ تفاوت‌های طبیعی زن و مرد، حضور اجتماعی آگاهانه و مسئولانه زنان را تأیید می‌کند و آن را زمینه‌ساز رشد فردی و تعالی جامعه می‌داند. این پژوهش بر ضرورت بازخوانی متون دینی برای پاسخ به نیازهای اخلاقی و اجتماعی زنان در جهان معاصر تأکید دارد.

کلید واژه: زنان، مسئولیت اجتماعی، مسئولیت اخلاقی

^۱ - طلبه سطح ۲، حوزه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها)، شهرستان دالاهو

مقدمه

بدون تردید جایگاه و نقش زن در جامعه، یکی از بنیادی‌ترین موضوعاتی است که هم در حوزه اخلاق فردی و هم در عرصه مسئولیت‌های اجتماعی مورد توجه آموزه‌های اسلامی قرار گرفته است. با وجود تصریح قرآن کریم و احادیث معصومان (علیه السلام) بر کرامت ذاتی انسان، فارغ از جنسیت، در طول تاریخ برداشت‌های گوناگون و گاه متعارضی از حدود و نوع مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی زنان ارائه شده است. از یک سو، برخی دیدگاه‌ها نقش زن را محدود به عرصه خانواده دانسته و مشارکت اجتماعی او را در تعارض با وظایف اخلاقی یا دینی معرفی کرده‌اند؛ از سوی دیگر، گروهی با استناد به آموزه‌های دینی، بر برابری زن و مرد در تکلیف و مسئولیت اجتماعی تأکید کرده‌اند. حال این سوال مطرح است که: مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان از دیدگاه قرآن و روایات چگونه است؟ و چه عواملی در نقش بی‌بدیل زنان در این زمینه تأثیرگذار هستند؟

بررسی مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان از منظر آیات و روایات، از آن جهت اهمیت دارد که تبیین‌کننده نگاه اصیل اسلام به جایگاه زن در نظام اخلاقی و اجتماعی است. در عصر حاضر، یکی از چالش‌های اساسی جوامع اسلامی، برداشت‌های نادرست یا ناقص از متون دینی در زمینه نقش و مسئولیت‌های زنان است؛ برداشت‌هایی که گاه به محدودیت یا انزوا و گاه به افراط و گسست از ارزش‌های دینی منجر شده است. بنابراین، بازخوانی آیات قرآن و روایات معصومان (علیه السلام) درباره مسئولیت‌های اخلاقی و اجتماعی زنان، می‌تواند مبنایی نظری و مستند برای اصلاح نگرش‌ها، سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و تربیتی، و تدوین الگوی اسلامی زن فراهم سازد به همین دلیل ضرورت دارد تا از دیدگاه علمی، اینگونه پژوهش‌ها با رویکردی تحلیلی و تفسیری، شکاف موجود میان متون دینی و نیازهای واقعی جامعه معاصر را برطرف نماید و پاسخگوی مردم و به ویژه نسل جدید باشد.

در مورد مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان تاکنون کتب و مقالات بسیاری به چاپ رسیده است که در اینجا به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از این تالیفات اشاره می‌شود: مقاله‌ی «بررسی اصول ارتباط اجتماعی زن و مرد از دیدگاه اسلام با بهره‌گیری از سیره‌ی انبیاء و اولیاء الهی، نویسنده سمیه اسماعیلی، مریم حاج عبدالباقی، فصلنامه علمی راهبرد اجتماعی، فرهنگی، شماره ۳۹، ۱۴۰۰ش» و مقاله‌ی «مسئولیت زنان در زندگی اجتماعی و خانوادگی از دیدگاه امام

خمینی (ره)، نویسنده صمد رمزی و جلیل حاجیلو، مسئولیت زنان در زندگی اجتماعی و خانوادگی از دیدگاه امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳» و مقاله‌ی «بررسی میزان مسئولیت‌پذیری اجتماعی زنان در مقایسه با مردان، سیده زینب قائمی باباناری، مؤسسه آموزش عالی حافظ، شیراز، ۱۳۹۸». مزیت و برتری این مقاله در آن است که با رویکردی تحلیلی و تطبیقی، آیات و روایات مربوط به مسئولیت اخلاقی و اجتماعی زنان را به صورت منسجم و مستند بررسی کرده است. این پژوهش ضمن پرهیز از دیدگاه‌های افراطی و تفریطی، تصویری متعادل از جایگاه زن در اسلام ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری اخلاقی و حضور اجتماعی زنان، نه تنها با عفاف و دینداری منافاتی ندارد، بلکه از ارکان تمدن اسلامی است. همچنین با استفاده از منابع معتبر تفسیری و روایی، الگویی عملی برای بازخوانی نقش زن در جامعه معاصر بر پایه مبانی دینی ارائه می‌کند.

۱- مفهوم شناسی

در هر پژوهش دینی، تبیین مفاهیم بنیادین شرط فهم درست موضوع است. واژگانی چون «زن»، «مسئولیت اجتماعی» و «مسئولیت اخلاقی» در متون اسلامی دارای بار معنایی خاص‌اند که شناخت دقیق آن‌ها مسیر تحلیل آیات و روایات را روشن‌تر می‌سازد.

زنان

زنان در لغت جمع کلمه زن است و زن در لغت نقیض مرد می‌باشد^۱؛ و همچنین انسان ماده و همسر نیز گفته می‌شود^۲. زن در لغت عربی به مؤنث از ریشه «أُنْث» در اصل به معنای نرمی است و از آن جا که در جنس زن نوعی نرمی و لطافت وجود دارد این واژه بر او اطلاق شده است^۳.

در اصطلاح نیز زن را اینگونه تعریف نموده‌اند: «زَن، یک انسان بالغ ماده است. عموماً دختری را که دوران بلوغ و نوجوانی خود را تمام کرده‌است و به سنی که در اکثر فرهنگ‌ها و جوامع، معمولاً ۱۸ سالگی می‌باشد برسد را زن می‌گویند، اما این تعریف می‌تواند در هر فرهنگ، جامعه، تمدن یا قانون، متفاوت باشد. واژه دختر برای انسان نابالغ ماده و فرزند ماده و گاهی در زبان

^۱ - دهخدا. لغت نامه دهخدا. ج ۹، ص ۹۲۸۵

^۲ - معین. فرهنگ معین. ج ۲، ص ۳۷۶

^۳ - مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۱۵۶

عامیانه برای زنان جوان به کار برده می‌شود. در فارسی واژه‌های «بانو»، «خانم» و در قدیم، «خاتون» برای اشاره محترمانه به زن، کاربرد دارند. همچنین واژه زن، یک نام همگانی برای اشاره به انسان ماده است مانند: حقوق زنان. به‌طور معمول، یک زن، توانایی بارداری و زایش دارد. به زن دارای فرزند، مادر گویند»^۱

مسئولیت اجتماعی

مسئولیت اجتماعی از دو واژه مسئول و اجتماع تشکیل شده است که مسئول در لغت به معنای: «سرپرست، رئیس، کسی که نسبت به چیزی وظیفه یا تعهد دارد. آن که مورد پرسش یا بازخواست قرار می‌گیرد»^۲ و اجتماع به معنای: «اجتماع: گرد آمدن. تجمع. اجماع. فراهم آمدن. احتفال. انجمن شدن. فراهم آمدن. اتفاق کردن بر چیزی. قوی شدن: اجتماع الرجل. جوان گردیدن. سازگاری نمودن. عزم کردن. نزدیکی جسمی بجسم دیگریا چندین جسم را به هم را اجتماع گویند»^۳

مسئولیت اجتماعی در اصطلاح به معنای «چهارچوبی است که شرکت‌ها، موسسات، نهادها و سازمان‌های گوناگون خود را موظف و مکلف به اهتمام و انجام آن می‌دانند. در واقع این مفهوم بیانگر آن است که یک سازمان، نهاد، موسسه و یا حتی افراد باید در برابر دغدغه‌های اجتماعی، فرهنگی و محیط‌زیستی جامعه خود حساس بوده و احساس مسئولیت داشته باشند و به بیانی ساده‌تر «مسئولیت اجتماعی» مشارکتی عام‌المنفعه است که در آن صاحبان مشاغل و کارآفرینان با توجه و تمرکز بر روی اقشار آسیب‌پذیر و در راستای پیوند با جامعه، بر حسب وظیفه‌ی شهروندی خود تلاش می‌کنند تا اثرگذاری مثبتی بر مسائل اجتماعی، فرهنگی و محیط‌زیستی جامعه داشته باشند»^۴

مسئولیت اخلاقی

مسئولیت اخلاقی از دو واژه مسئول و اخلاق تشکیل شده است که مسئول در لغت به معنای: «سرپرست، رئیس، کسی که نسبت به چیزی وظیفه یا تعهد دارد. آن که مورد پرسش یا

^۱ - سایت ویکی پدیا، <https://fa.wikipedia.org>

^۲ - عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۷۸۵

^۳ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱، ص ۳۹۷

^۴ - سایت زنو، ۱۴۰۳/۲/۲۷ <https://zeno-ngo.com>

بازخواست قرار می گیرد»^۱ و اخلاق نیز به معنای «اخلاق جمع» «خلق» است و در لغت «خلق» و «خلق» از یک ماده «خ ل ق» است. خلق ناظر به شکل ظاهری انسان است، و خلق به شکل باطنی و نفسانی انسان نظر دارد. همانطوری که شکل ظاهری انسان متصف به صفت نیک و بد و زشت و زیبا است، شکل باطنی و نفسانی انسان نیز دارای اوصاف خوب و بد و زشت و زیبا است»^۲

مسئولیت اخلاقی در اصطلاح را برخی مسئولیت اخلاقی را به معنای قابلیت مدح و ذم اجتماعی دانسته‌اند. و برخی آن را به معنای توانایی و قابلیت توضیح و تفسیر یک رفتار یا یک صفت آورده‌اند. در مواردی نیز مسئولیت را به معنای «در معرض مجازات بودن» یا «مسئولیت در برابر خداوند که نتیجه آن مجازات و کیفر اخروی است آورده‌اند»^۳ برخی نیز آن را به معنای «اقرار شخص به افعال صادره از خویش و آمادگی برای تحمل نتایج آن تعریف کرده‌اند»^۴

برای تعریف مسئولیت اخلاقی باید به وظیفه اخلاقی توجه کرد. چنان که مسئولیت در هر حوزه‌ای مبتنی بر وظایف است و این وظیفه است که مسئولیت را با خود می‌آورد در اخلاق نیز مسئولیت با وظایف اخلاقی مرتبط است. یعنی «مسئولیت به معنای مورد بازخواست قرار دادن شخص در موارد وظایف اخلاقی. شخص در مقابل وظایف اخلاقی که بر عهده اوست مواجه با سوال و بازخواست است، اگر وظایف خود را به درستی انجام دهد مستحق مدح است و گرنه مستوجب مذمت است که مستوجب مدح و ذم بودن از پیامدهای مسئول بودن اوست. نتیجه آن که مسئولیت در جایی معقول است که «مسئول» نسبت به امر مورد سؤال، وظیفه و تکلیفی داشته باشد. به همین جهت است که گفته می‌شود، مفهوم مسئولیت در قبال انجام یا ترک وظیفه مطرح می‌گردد»^۵

۲- مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاقی زنان

زنان به عنوان نیمی از افراد تاثیرگذار جامعه، نقشی بنیادین در شکل‌گیری ارزش‌ها، پیشرفت فرهنگی و توسعه پایدار دارند. مسئولیت‌های اجتماعی و اخلاقی آنان نه تنها در خانواده، بلکه در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نمود پیدا می‌کند. پایبندی به اصول

^۱ - عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۷۸۵.

^۲ - وائقی، ، درسهایی از اخلاق مدیریت، ص ۱۳۴.

^۳ - مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۲۰.

^۴ - عباس زاده، ترجمه الاخلاق النظریه، ص ۲۲۲.

^۵ - مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی، ص ۱۲۱.

جاهلی پای خود را بر زمین بکوبند تا به وسیله خلخال هایی که دارند، خود نمایی کنند و به دیگران فخر بفروشند. «وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ» - و پای خود را به گونه ای به زمین نکوبند که آنچه از زیور مخفی دارند آشکار شود»^۱

در روایات و دستورات بزرگان دین نوع پوشش باید همسان با دیگر مردم باشد تا فرد را دچار کبر و غرور و فخرفروشی نکند و این در حالی است که مد گرایی انسان را دچار غرور کاذب و فاصله گرفتن از مردم عادی می کند. حضرت علی (علیه السلام) فرمود: «به راستی نیکوترین لباس آن لباسی است که تو را با مردم همسان سازد و موجب آسایش تو در میان مردان شود و زبان های آنان را از بدگویی تو بازدارد.»^۲ لباس انسان، باید معرف جنس او نیز باشد. برای همین باید بین لباس مردان و لباس زنان تفاوت وجود داشته باشد و هر کدام لباس مخصوص خود را بپوشند. امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «برای انسان از نشانه های خفت و خواری همین بس که لباسی بپوشد که به آن مشهور شود.»^۳ لباس شهرت، نشانه شخصیت خودخواه و متکبر است. از سیره و زندگی پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) و سایر پیشوایان دینی چنین استنباط می شود که آن ها با تجمل پرستی سخت مخالف بودند و از آنچه نشانه خودخواهی و تکبر داشت، برحذر بودند.

د) الگوهای روایی از زنان فعال و مسئول در تاریخ اسلام

در منابع روایی و تاریخی اسلام، نمونه های فراوانی از زنان فعال، آگاه و مسئول ذکر شده است که با ایمان، شجاعت، علم و اخلاق، نقش مؤثری در شکل گیری و گسترش جامعه اسلامی ایفا کرده اند. این الگوها نشان می دهند که زن در نگاه اسلام، موجودی مؤثر در عرصه های عبادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است، نه صرفاً عضوی منفعل در خانواده. در ادامه، به چند نمونه از این الگوهای درخشان اشاره می شود:

در طول تاریخ بشر افراد زیادی بودند که با صبر و استقامت و تلاش و مجاهدت در صراط مستقیم الهی حرکت نموده و منشاء خیرات و برکات برای جامعه بشری بوده اند در این بین زنان نیز نقش بسزایی داشته اند و در این مسیر تاریخی می توان بانوانی را به نسل جدید معرفی کرد که هر کدام دارای کمالات بسیار بوده و به عنوان یک نمونه و الگو می توانند مشوق دیگر افراد

^۱ - نور، ۳۱

^۲ - تمیمی آمدی، غررالحکم، ص ۲۹۴

^۳ کلینی، الکافی، ج ۶، ص: ۴۴۵

باشند، افرادی همچون: آسیه، مریم، خدیجه، سمیه، فاطمه و زینب (سلام الله علیهما اجمعین) و در زمان حال مادران، خواهران، همسران و فرزندان شهدا و همچنین زنان قهرمانی که خود در راه اهداف مقدس به شهادت رسیدند و زنانی که در صحنه های علمی درخشیدند، می توانند به عنوان یک الگو به دختران نسل حاضر معرفی شوند.

امام موسی بن جعفر (علیه السلام) از پدرانش نقل فرموده است که امیر مؤمنان علی (علیه السلام) فرمود: فرد نابینائی اجازه خواست که به منزل فاطمه (سلام الله علیها) وارد شود، آن گرامی خود را از او پوشیده داشت، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به او فرمود: چرا خود را پوشیده داشتی در حالی که نابیناست و تو را نمی بیند؟ عرض کرد: اگر او مرا نمی بیند من او را می بینم، و نیز رایحه و عطر را می بوید و شامه اش سالم است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: گواهی می دهم که تو پاره تن منی.^۱

آیه الله خامنه ای نیز در بیاناتی زنان آگاه را به عنوان الگو معرفی نموده و فرمودند: « زنان باسواد، زنان آگاه، زنان بامعرفت، در همه این میدان ها بایستی پیشروی کنند؛ الگوی زن را نشان بدهند؛ بگویند زن مسلمان زنی است که هم دین خود را، حجاب خود را، زنانگی خود را، ظرافت ها و رقت ها و لطافت های خود را حفظ میکند؛ هم از حق خود دفاع میکند؛ هم در میدان معنویت و علم و تحقیق و تقرب به خدا پیشروی میکند و شخصیت های برجسته ای را نشان می دهد و هم در میدان سیاسی حضور دارد. این میشود الگویی برای زنان»^۲

در پایان این بحث باید اشاره نمود که: در پرتو آموزه های قرآنی و روایی، بررسی تطبیقی مسئولیت های اخلاقی و اجتماعی زنان و مردان نشان می دهد که اسلام با حفظ تفاوت های طبیعی میان دو جنس، بر برابری در کرامت، ایمان و مسئولیت تأکید دارد. این تحلیل تطبیقی زمینه ای برای استنتاج نهایی از نگاه متعادل اسلام به نقش انسان - اعم از زن و مرد - در ساخت جامعه ای اخلاق محور و الهی فراهم می سازد.

^۱ - مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۹۱

^۲ - آیه الله خامنه ای، سخنرانی در تازیخ ۱۳۷۹/۶/۳۰، پایگاه اطلاع رسانی KHAMENEI.IR

نتیجه‌گیری

بررسی آیات و روایات اسلامی نشان می‌دهد که زن در اندیشه‌ی قرآنی و روایی، موجودی صاحب کرامت، عقل، ایمان و مسئولیت است و هیچ‌گونه تفاوتی در اصل انسانیت و ارزش‌های اخلاقی میان زن و مرد وجود ندارد. تفاوت‌های میان دو جنس، ناظر بر نقش‌ها و ویژگی‌های طبیعی آنان است، نه برتری یا فرودستی. بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، معیار برتری انسان‌ها تنها تقوا، ایمان و عمل صالح است و هر دو جنس در برابر خداوند، خود و جامعه مسئول‌اند. در نتیجه، زن همانند مرد وظیفه دارد در اصلاح اخلاقی جامعه، ترویج خیر، امر به معروف و نهی از منکر، تربیت نسل مؤمن و دفاع از ارزش‌های الهی نقش‌آفرین باشد. در روایات نیز زن مسلمان با حفظ عفت، حجاب و کرامت خویش، به حضور فعال و آگاهانه در عرصه‌های اجتماعی دعوت شده است. سیره‌ی بانوان بزرگواری چون حضرت فاطمه (سلام الله علیها) و حضرت زینب (سلام الله علیها) نشان می‌دهد که زن می‌تواند در عین پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، در صحنه‌های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی حضوری مؤثر داشته باشد.

نتایج این پژوهش آشکار می‌سازد که اسلام نه تنها نقش اجتماعی زن را نفی نکرده، بلکه بر حضور هدفمند، مسئولانه و اخلاق‌مدار او تأکید کرده است. جامعه‌ای که زنان آن بر اساس ایمان، عقلانیت، علم و اخلاق تربیت شوند، جامعه‌ای پویا، عادل و متعادل خواهد بود. بنابراین، بازخوانی متون دینی با رویکردی واقع‌بینانه و روزآمد، می‌تواند مبنایی برای بازسازی نگرش‌ها، سیاست‌گذاری‌های فرهنگی و تربیتی در حوزه زنان فراهم آورد و زمینه‌ساز تحقق الگوی اسلامی زن در تمدن نوین اسلامی شود.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم

- * سید رضی ، محمد بن حسین ، گردآورنده نهج البلاغه ، مترجم محمد دشتی ، انتشارات مشهور ، قم ، ۱۳۷۹ ش
۱. ابن فراس، تنبيه الخواطر و نزهه النواظر، انتشارات موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۶۹ ش
۲. بحرانی، عبدالله بن نورالله، عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال، انتشارات قم: موسسه الامام المهدی، ۱۳۱۴ ق
۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و درر الکلم، ناشر موسسه فرهنگی دارالحديث، ترجمه محسن موسوی، چاپ ۸، ۱۳۹۵ ش
۴. جوادی آملی، آیت الله، زن در آیینه جمال و جلال، چاپ هفتم، نشر اسراء، ۱۳۸۲
۵. حسینی طهرانی، سید محمد حسین، کاهش جمعیت ضربه‌ای سهمگین بر پیکر مسلمین، مشهد: مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلامی، ۱۳۴۵ ش
۶. خمینی(ره)، روح الله، صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام راحل(ره)، وزارت ارشاد، تهران ۱۳۷۱ ش
۷. خویی، حبیب الله، منهاج البراءة فی شرح نهج البلاغه، انتشارات المكتبة الاسلامیه، ۱۳۴۴ ش
۸. دهخدا، علی اکبر، فرهنگ لغت دهخدا، ناشر: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، چاپ ۱، ۱۳۶۳ ش
۹. شبلنجی، مومن، نور الابصار، چاپ اول، انتشارات شریف الرضی، ۱۳۷۳ ش
۱۰. طبرسی احمد بن علی، الاحتجاج (ترجمه جعفری)، نشر دار الکتب الاسلامیه ۱۳۸۱ ش
۱۱. عباس زاده، علی اکبر، ترجمه الاخلاق النظریه دکتر عبدالرحمن بدوی، انتشارات موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران ، ۱۳۶۸ ش
۱۲. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیر کبیر، چاپ سی و هشت، ۱۳۹۰ ش
۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ ش
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب: الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۸ ق.

۱۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، مترجم ابوالحسن موسوی همدانی، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ۴، ۱۳۸۲ش
۱۶. محمدی ری شهری، محمد، تبلیغ بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، انتشارات موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۰ش
۱۷. مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی، ص ۱۲۱.
۱۸. مصباح یزدی، محمد تقی، فلسفه اخلاق، انتشارات شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۹۴ش
۱۹. مصباح یزدی، محمد تقی، حقوق و سیاست در قرآن، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۷ ش
۲۰. مصطفوی، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.
۲۱. معین، محمد، فرهنگ معین، تدوین سید جعفر شهیدی، انتشارات امیر کبیر تهران، ۱۳۸۸ش
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم، ۱۳۷۴ش.
۲۳. واثقی، قاسم، درس‌هایی از اخلاق مدیریت، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۴ش
- پایگاه‌های اینترنتی و نشریات:
۲۴. پایگاه اینترنتی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای، <https://farsi.khamenei.ir>
۲۵. جوادی آملی، سخنرانی در جمع حوزویان مشهد، وب سایت <http://msfazel.ir>
۲۶. سایت زنو، ۱۴۰۳/۲/۲۷ <https://zeno-ngo.com>
۲۷. سایت ویکی پدیا، <https://fa.wikipedia.org>
۲۸. مصباح یزدی، محمد تقی، جایگاه زن در اندیشه آیه الله مصباح یزدی، سایت پرسمان دانشگاهی، ۱۳۹۹ش